

*Н. Ф. Уманцева**Харків*

3 антропогностичної компаративної фразеології села Циркуни на Харківщині

Уманцева Н. Ф. 3 антропогностичної компаративної фразеології села Циркуни на Харківщині. У статті розглянуто діалектну компаративну фразеологію с. Циркуни Харківського району Харківської області. Визначено й коротко схарактеризовано особливості її складу, виокремлено вирази, які, на думку автора, відзначаються глибокою архаїчністю. Подано основні тематичні підгрупи фразеологічних одиниць на позначення людини, простежено структурно-семантичну взаємодію національних та діалектних виразів, різноманітність образних основ та особливості мотивації діалектних компаративних фразеологізмів.

Ключові слова: *фразеологія, діалектна фразеологія, компаративний фразеологізм, образна основа фразеологізму, фразеосемантичне поле, мотивація, архетип, фразеологічна модель.*

Уманцева Н. Ф. С антропогностической компаративной фразеологии села Циркуны на Харьковщине. В статье рассмотрена диалектная компаративная фразеология с. Циркуны Харьковского района Харьковской области. Определены и кратко охарактеризованы особенности ее состава, выделены выражения, которые, по мнению автора, отмечаются глубокой архаичностью. Представлены основные тематические подгруппы фразеологических единиц для обозначения человека, прослежено структурно-семантическое взаимодействие национальных и диалектных выражений, разнообразие образных основ и особенности мотивации диалектных компаративных фразеологизмов.

Ключевые слова: *фразеология, диалектная фразеология, компаративный фразеологизм, образная основа фразеологизма, фразеосемантическое поле, мотивация, архетип, фразеологическая модель.*

Umantseva N. F. From the antropognostical comparative phraseology of village Tsyркuny, Kharkiv region. The article deals with the dialect comparative phraseology of village Tsyркuny, Kharkiv region, Kharkiv oblast. The particular features of its composition are defined and briefly described, the expressions, which are notable for deep archaism, according to the author, are detailed. The basic thematic subgroups of phraseological units for designation of the person are produced, structural and semantic interaction of national and dialectal expressions, the variety of figurative foundations and features of motivation of dialectal comparative phraseological units are traced.

Key words: *phraseology, dialectal phraseology, comparative phraseological unit, figurative base of phraseological unit, phraseological and semantic field, motivation, archetype, phraseological model.*

У загальномовній національній картині світу дуже важливими є ті її складники, конструктивними домінантами яких є фразеологічні одиниці. Саме фразеологічний склад національної мови чи не найяскравіше відображає особливості національного світобачення. Цей склад у своїй історичній ретроспективі формується на основі діалектної фразеології. Звичайно, мовний матеріал кожного діалекту відіграє неабияку роль у формуванні мовної картини світу. При цьому важливим чинни-

ком її формування, особливостями національного світобачення, світосприймання є компаративна фразеологія. Вона надзвичайно багата, відзначається характеристичною різноманітністю. Цінність компаративних фразеологізмів для вивчення специфіки народного світогляду, ментальності, динамічних процесів у фразеологічному складі мови полягає в тому, що об'єктами порівняння часто є образи, що свідчать про сталі, традиційні стереотипи, оцінки різного плану (естетичні, етичні, ути-

літарні тощо), закорінені в глибинах народної культури.

Невипадково порівняльні фразеологічні звороти української мови вже давно привертають увагу вітчизняних мовознавців (див., наприклад: Добролюба Г. М., Івченко А. О., Найда А. М., Скрипник Л. Г., Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г., Юрченко О. С., Івченко А. О.)

Із цього погляду важливим видається звернутися до діалектного фразеологічного матеріалу, який, з одного боку, зберігає в собі дуже давні, можливо, навіть реліктові явища, а з другого, – засвідчує потужні процеси оновлення компаративної фразеології, структурної та семантичної трансформації окремих виразів, народження фразеологічних одиниць незрідка на якісно новій образно-мотиваційній основі.

Об'єктом нашого дослідження є діалектна компаративна фразеологія села Циркуни Харківського району Харківської області.

Відзначимо, що фразеологія Харківщини і більшості дотичних територій практично ще не була об'єктом комплексного вивчення. До цієї теми науковці звертаються або принагідно, або розглядаючи питання, що стосуються аналізу фразеологічного складу Слобожанщини в цілому [4; 5:48–51; 6; 8:64–71; 9:465–469; 10:127–128; 13; 14:167–173].

Звичайно, як і фразеологія будь-якого іншого діалектного масиву, мовний матеріал Центральної Слобожанщини містить вирази, що становлять основу загальноукраїнської і літературномовної фразеології (у тім числі компаративної). Є такі фразеологічні одиниці, зрозуміло, і в досліджуваній говірці: *сім мішків гречаної вовни; кістки перемивати; переливати з пустаго в порожнє; де сидиш, там і встанеш; душа в п'ятках; горло драти; ні до Бога ні до людей; із дуба впасти; коровам хвосту крутити; хитрий як лисиця; злий як вовк; боязкий як заєць; сильний як ведмідь*.

Між тим навіть за попередніми спостереженнями фразеологічний матеріал Харківщини містить цікаві факти для з'ясування генезису, структури й семантики, розвитку та функціонування компаративних фразеологізмів.

Зауважимо, що виокремити властиво слобожанські діалектні фразеологізми важко хоча б уже через те, що на сьогодні в українській мовознавчій науці немає детальних фразеологічних словників дотичних територій, а загалом і словників, що репрезентують матеріал усього українського діалектного масиву. Утім, не претендуючи на однозначність

відповіді, беручи до уваги особливості образної основи фразеологічної одиниці, специфіку її мотивації та інші семантичні ознаки, можемо виділити значний шар фразеологізмів, які, на наш погляд, є діалектними і які становлять значний науковий інтерес. Так безумовною евристичною значущістю відзначаються регіональні, ендемічні й індивідуальні фразеологізми (форми, значення): *зібралася як сліпа на Ордань, здоровий як гогол; як у того жида, що получив навар з яєць; як той циган пальцем в небо* (навмання); *як лейбо* (ледачий); *як із Сабурки* (про божевільну, невірноважену людину); *(зігнутий) як буква зю; ноги як карандаші «в стакані»; (різкий) як прошлогодне сітро; як тігра кобровна; (дружина) як ЗОЯ* <=змія особливо ядовита>; *як прибитий, як прибитий із-за вугла оселедцем «сільодкою»*), *ти йому про попа, а він тобі про Єрьому; ніколи й висморкати-ся; шкуру здерти* (бути схожим); *робити на кроватному «заводі»* (байдикувати).

Предметом нашого аналізу є понад 500 фразеологічних одиниць, зібраних упродовж 3-х років од респондентів (основних – 5–8 осіб), визначених за відповідними об'єктивними цензами. Цими критеріями є вік, освіта, соціально-мовленнєва активність, автохтонність, рід занять тощо. Фактаж здобували у різні способи: опитування за спеціальною програмою, за словниками фразеологічних словників, тематична бесіда, невимушена розмова, методом натяків, співучасті та ін. Інформатори зорієнтовані нами на коректність, „правдивість” фактажу, його відповідність мовленнєвим реаліям.

Аналізований матеріал надзвичайно чітко і виразно засвідчує антропоцентричну спрямованість фразеології, причому у сферу фразеологічної номінації потрапляє особистість у всіх її важливих для мовців ознаках: рисах характеру, вдачі, зовнішності, мовленні, розумових здібностях, ставленні до роботи й ін.

У фразеосемантичному полі компаративних утворень людина як суб'єкт порівняння зіставляється за різними своїми властивостями й ознаками з численними предметами та явищами живого й неживого світу, демонологічними «істотами», абстрактними поняттями. При цьому особливу увагу привертають у народній мовотворчості ті ознаки людини, які видаються мовцям найбільш істотними, характерними: врода, фізичні особливості, розум, працьовитість чи ледачість тощо. Для компаративної фразеології дослі-

джуваного села властивою є взаємодія національних та діалектних виразів, а також розгалужена варіантність і синонімія. Звернімося в цьому зв'язку до зібраного нами матеріалу.

На позначення худой людини вживаються вирази: як *сільдка*, як *щука*, як *вобла*, як *глист* <глистяк>, як *свічка*, а худой їй високої – як *швабра*, як *драбина*, як *дрофа*, як *телеграфний* <високовольтний> *стовп*, як *кочерга*, як *жердина*, як *соняшник*, як *каланча*.

Менш численними є фразеологічні одиниці, що характеризують малу зростом людину, наприклад: як *шкана*, як *моська*, як *воша* <блоха>, як *карлик*, як *мишеня*, як *кнопка*.

До складу фразеологізмів на позначення товстої людини входять: *товста* як *бочка*, як *корова*, як *бик*, *гладка* як *свиня*, як *свиня годувана*, *гладкий* як *кабан*, як *лаханка* (гладка й неохайна).

А вроду людини відбивають такі компаративні фразеологізми: <прямо> як <намальована> *картинка*, як *куколка*, як *розочка*, як *маківочка*, як *цвіточок* <цвіток>, як *ангелок* <ангел очок>, хоч *картину тиши*, хоч *ікону малою*, як *сонце* <сонечко> (про людину вродливу й лагідну), як *виточена* <виліплена> (статурна, поставна).

Невродливу ж, нестатурну людину характеризують вирази: як *жаба*, як *ропуха*, як *обізяна* <мавпа>, *красива* як *свиня сива*, як *корова*, *ноги* як *карандаші* <в стакані>, *руки* як *ціпи* <батогі>, як *страшко* <страшило>.

Рух людини (швидкий, метушливий, часто безладний) позначають фразеологізмами: *мотатися* <носитися> як *оглашений* (проклятий, скажений); *бігати* <мотатися> як *заводний* <заведений, ужалений, печений, ошпарений>; (*бігти*) як *в одне місце ранений*; (*мотатися*) як *мітла* (позитивна оцінка); (*крутитися*) як *муха в окропі*.

Для загальної характеристики непоказної людини вживаються вирази: як *мокра* <обципана> *курка* <куриця> (має ще й інше значення – пригнічений, засмучений).

Загальноаксіологічна характеристика людини виражається в таких одиницях: як *собака червива*, як *щенья паршиве* <як собака паршива>, а меліоративна – як *сонечко*, як *ангелочок*, *Божжа людина*, *божжа дитина*, як *брат* <сестра, мати>.

Важливим складником досліджуваної фразеології є вирази, що позначають фізичне відчуття холоду: *труситься* як *цуцик*, як *холодець*, *холодний* як *льод*, *холодний* як *жабеня*, *труситься* як *засць* (має ще й інше значення – боїться), *змерзнути* як *собака* <цуцик>, *руки*

<ноги> як у *жабеня* <жабеняти>, *труситься* як *телячий хвіст*, як *коліна в горобця*.

Несподіваний учинок, дія (що нерідко викликає гнів, роздратування) чи раптова поява чогось або когось позначаються такими виразами: як з *бухти-барахти*; як з *неба* <клуні, дуба> *впав* <упало, упала>; як з *цепу* *зірвався*; як із *Сабурки*; *налетіти* як *коришун* <як оса>; *ні сіло ні впало*; як *грім серед ясного неба*.

Неврівноважена, надзвичайно емоційна поведінка людини, що пов'язана з бурхливим виявом почуттів, рухом, криком, маніфестується, зокрема, такими виразами: як *оглашений*; як *очманілий*; як *бестія*, як *ненормальний*; як *нечиста сила*, як *скажений*; як *опечений*; як *різаний*; як *навіжений*.

Увесь вище наведений матеріал свідчить про особливу значущість цілісної характеристики людини. Привертають увагу семантичні особливості образних основ компаративних фразеологізмів для вираження двох протилежних оцінок людини – позитивної та негативної. Відповідні образи є етнокультурно маркованими, причому більш помітною ця маркованість є у компаративних фразеологічних одиницях, що виражають позитивну оцінку людини та її рис.

У своїй парадигматичній парадигмальній значущості образи типу *сонечко*, *маківка*, *розочка*, *куколка*, *ангелочок*, *картина* та інші, що є об'єктами порівняння в аналізованих фразеологізмах, безпосередньо пов'язані з концептуальними уявленнями про красу, вроду, прекрасне загалом й їх зв'язку зі світлом, сонцем, цвітом, кольором, творами мистецтва.

Глибинні міфопоетичні уявлення можна простежити і в тих виразах, що позначають некрасиву, непоказну людину.

Відзначимо пейоративні образи, які в національній картині світу пов'язані з низом, водою (*жаба*, *ропуха*, *змія*), а також образи, що символізують відсутність чіткої форми, гнучкість (*холодець*, *батіг*, *телячий хвіст*), а так само номінації, які традиційно служать для вираження негативної оцінки (*свиня*, *кабан*, *моська*, *цуцик*, *щенья*, *бестія*).

Таким чином, компаративні фразеологізми с. Циркуни відзначаються великою різноманітністю образних основ, особливостями мотивації, а зрештою, критеріями та оцінками, що покладені в основу зіставлення двох явищ.

У цьому зв'язку необхідно відзначити і самі оцінки та стереотипи, властиві національному світобаченню, а також їх модифікацію при утворенні компаративних фразеологізмів пізнішого походження. Із цього по-

гляду важливими видаються фразеологічні одиниці на позначення худой людини. Серед них можна виділити дві основні групи. У першій об'єктом порівняння є тонка риба (худий) як *сільодка*, як *щука*, як *вобла*>. Друга група, фразеологічне значення виразів якої ускладнене семою „високий”, характером своєї мотивації є інваріантом фразеологічної моделі „високий + як + дерево”. Щоправда, у складі самих фразеологізмів відсутні компоненти, що називають дерево (дуб, явір, тополя тощо), натомість уживаються номінації, що позначають предмети, матеріалом для виготовлення яких є або було дерево: як *швабра*; як *драбина*, як *шпала*, як *жердина*, як *кочерга* (ручка кочерги – Н. У.). Фразеологізми другої групи можна розглядати як характерні свідчення вербального вираження, трансформації та особливостей функціонування націо-

нальних архетипів як складників національної свідомості.

Компаративні фразеологізми одного населеного пункту відзначаються властивою образністю, вони відбивають взаємодію історично тяглого, усталеного та змінного, а разом із тим демонструють і найдавніші стереотипні уявлення українського народу. Сукупність цих уявлень характеризує українця в усій повноті його фізичних, розумових, соціальних, естетичних, етичних та інших оцінок. Подальше вивчення говіркової фразеології Центральної Слобожанщини важливе не тільки щодо з'ясування специфіки діалектного матеріалу, зокрема багаторівневості говіркової фразеологічної підсистеми, її місцевих особливостей, але й багатовимірності фразеологічної системи загалом, взаємодії в ній вузькорегіонального, діалектного та загальнономовного.

Література

1. Добролюба Г. М. Идеография та генезис поліських антропогностичних порівнянь : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Г. М. Добролюба. — Житомир, 1997. — 16 с.
2. Добролюба Г. Красне слово — як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Добролюба Г. М. — Житомир : Волинь, 2003. — 160 с.
3. Івченко А. О. Українська народна фразеологія : ареали, етимологія / Анатолій Олександрович Івченко. — Х. : Око, 1996. — 160 с.
4. Лисиченко Л. А. Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Лисиченко Лідія Андріївна. — Х., 1955. — 186 с.
5. Медведєв Ф. Про спільні риси у розвитку фразеології російських і українських говірок південно-східних районів Воронезьчини / Медведєв Ф. // Питання літ.-знав. і мовознав. — ХДУ, 1965. — С. 48—51.
6. Найда А. М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 “українська мова” / А. М. Найда. — Дніпропетровськ, — 2002. — 19 с.
7. Образне слово. Постійні народні порівняння / [упорядкув. І. Гурін]. — К. : Дніпро, 1966. — 222 с.
8. Плетнева О. Компаративна фразеологія селища Велика Данилівка Харківської області / О. Л. Плетнева // Лінгвіст. дослідження : [зб. наук. праць ; наук. ред. Л. А. Лисиченко]. — ХДПУ, 2001. — Вип. 7. — С. 64—71.
9. Сагаровський А. А. Лексика Центральної Слобожанщини (Харківщини) як об'єкт словництва / А. А. Сагаровський // Укр. і слов'ян. мовознавство : [збірн. наук. праць]. — Ужгород, 2001. — В. IV. — С. 465—469.
10. Сагаровський А. А. Про деякі особливості фразеол. складу українських говорів за межами УРСР / А. А. Сагаровський // Проблеми української діалектології на сучасному етапі : [тези, доп. і повід.]. — Житомир, 1990. — С. 127—128.
11. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Скрипник Л. Г. — К. : Наукова думка, 1973. — 279 с.
12. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. — Х. : Основа, 1990. — 167 с.
13. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / Віктор Дмитрович Ужченко. — Луганськ : Альма-матер, 2003. — 363 с.

Актуальні питання сучасної української діалектології

14. Ужченко Д. В. Семантико-структурні аспекти народження східноукраїнських фразеологізмів / Д. В. Ужченко// Діалектологічні студії. 2 : Мова і культура / [відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей]. — Львів, 2003. — С. 167—173.

15. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь/ О. С. Юрченко, А. О. Івченко. — Х. : Основа, 1993. — 176 с.

© Уманцева Н. Ф., 2009